

Az előítéletekről

Az ember történelmileg kialakult, társadalmilag formált valóságban él, melynek megismerése a természeti valóság megismeréséhez képest sajátosságokat mutat. A társadalmi valóságra vonatkozó ismeretek szorosabban kötődnek az érdekek történeti-társadalmi szövedékéhez, mint a természeti valóságot érintők.

Az érdekek közvetett módon, az egyének társ- és társadalomismereti sémáin keresztül is befolyásolják a kialakuló tudást, mely részben ezért is oly érzékeny az érdekviszonyokra, valamint a „lágyabb” társas-társadalmi hatásokra, mivel igazságértékének megállapítása nem oly egyértelmű, mint a természetről szerzett tudásé. A társadalomról szerzett felületes tudás – főként mindennapi változataiban – össze-mossa a lehető, a valószínűt és a bizonyost, s ezáltal szélsőséges esetben akár az illúzió is realitásnak minősülhet. A társadalomra vonatkozó tudást ugyanis mindig színezi a hit motívuma, a személyes diszpozíciók egedisége mellett a társadalmi ítéletek, értékminták sokszínű szövedéke, ami nélkül az egyén a társadalmi jelenségek nagyfokú komplexitását megtapasztalván elbizonytalanodna.

A társadalomra vonatkozó tudás nem egyéni teljesítmény, hanem az egyén szűkebb és tágabb csoport-hovatartozásainak függvényében alakul. Az egyén csoportjai - melyekbe beleszülehet vagy választhatja őket – eleve kijelölik azokat az értékeket, nézeteket, vélekedési lehetőségeket, amelyek mentén az egyén önmagát és a környező világot észlelheti, gondolatilag feldolgozhatja.

Az *előítélet* az egyén társadalmilag meghatározott tudásának az az eleme, ahol a többi elemhez képest szokatlanul nagy az esély, hogy a lehetőség szubjektív valószínűséggé, esetleg bizonyosságéretté alakuljon. Ezáltal az előítéletei igazolására vállalkozó egyén érveit önmagából meríti. Innen az előítéletek mély érzelmi beágyazottsága, az új, a más, a szokatlan jelenségekkel szembeni türelmetlenség és értetlenség. *Allport* klasszikus művében az előítéletet „hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellenszenvként” határozta meg, ami megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben”.¹

Paradoxona ennek a helyzetnek, hogy az előítéleteket hordozó egyének nincsenek tudatában annak, hogy előítéleteik legfeljebb elvi lehetőségek, de semmi esetre sem nagy valószínűséggel bekövetkező, netán bizonyos események előrejelzésére szolgáló biztos megismerési iránytűk. Az emberek többnyire nagyon is ésszerű és megalapozott ítéleteknek tartják előítéleteiket. Pszichológiailag persze az előítéletek valóban ésszerűek és megalapozottak, de az indokok *nem az előítéletek tárgyából*, hanem az előítéleteket valló *egyén, csoport feltételeiből fakadnak*, ki előítéletek ésszerűsége

¹ Allport, G. W. Az előítélet. Gondolat Könyvkiadó, 1977., 40. old.

tehát látszat, melynek látszatvoltára rádöbbsenteni azokat, akiknek előítéleteik vannak, nem könnyű, sokszor rendkívül nehéz feladat.

Előítéletek – vagyis a valóságos tényekre nézve rugalmatlan, túláltalánosító és elfogult, azaz torz ítéletek – a társadalmi jelenségek bármelyikére nézve kialakulhatnak. Ilyen értelemben beszélhetünk erkölcsi, művészeti, gasztronómiai, vallási, szexuális vagy politikai előítéletekről. A politikai előítéletek sajátos csoportját alkotják a nemzetközi kapcsolatokban is igen gyakran megfigyelhető, nemzetekkel szembeni előítéletek, melyek megnehezítik, nemegyszer lehetetlenné teszik a kapcsolatok normális, folyamatos fenntartását.

Az előítéletek kialakulása és fennmaradása több tényezőre vezethető vissza. Az előítéletek *ismeretelméleti* gyökerei az önkényes mintavételre alapozott, egyoldalú és részleges érvényű ítéletekben jelölhetők meg. Filozófiai jegyzeteiben *Lenin* joggal mutatott rá, hogy az előítéletek *nem egyszerűen hamis ítéletek, hanem torzított igazságtartalmak*. A torzulás a társadalmilag meghatározott viszonyok bonyolultságából, a bonyolultsággal, ellentmondásossággal együtt élni nem akaró egyének leegyszerűsítésre hajlamosító igényeiből, valamint a társadalom eltérő érdekviszonyaiból adódik.

A társadalomban jogtalan előnyöket élvező csoportoknak például érdekük, hogy a társadalom hátránnyal sújtott csoportjai az előítéletek által kialakított torz és hamis társadalom- és világlkép rajbai legyenek, hiszen ezáltal elhomályosulnak a hátrányos helyzetűek látásvizonyai. Amennyiben – helyzetükön javítandó – cselekedni akarnak, cselekvésük szükségképpen tévesen megválasztott célpontokra irányul.

Az előítéletek lélektani feltételei sorában elsőként a hétköznapi élet körülményeire utalhatunk. A hétköznapi élet gyakorlatába könnyen beilleszkednek az előítéletek, mivel azok az átláthatóságot, az egyszerűsítést, a gazdaságos észlelést, valamint az azonnali cselekvést ígérnek. Egy-egy előítélet közös vállalása egyben a különféle társadalmi csoportok megkülönböztető jegye is, miáltal az előítéletes észlelés és viselkedés a személy társadalmi azonosságtudatának is részévé válik. Végül, megemlítenődök az előítéletek személyiségbeli gyökerei, melyek révén a személy a maga egyéni élettörténete során felhalmozott szorongásait, tudattalan mélységekből táplálkozó feszültségeit, indulatait, kudarcélményeinek tényleges okait úgy leplezi, hogy előítéletei révén azokat más, ellenségesen, gyűlölettel kezelt csoportok tagjaira ruházza át.

Az előítéletesség fentebb felsorolt ismeretelméleti, társadalmi és lélektani tényezői persze többnyire néni válnak élesen szét, hanem együttesen, egymás hatásait kölcsönösen felerősítve hatnak.

Vannak „pozitív”, azaz valaminek a *ja vára* elfordult, valamire nézve előnyös megkülönböztetésre hajlamosító előítéletek, valamint „negatív”, valaminek a *kárára* elfogult, valamire nézve hátrányosan megkülönböztető előítéletek. Amennyiben csoportközi helyzetben felmerült előítéletekről van szó, e két típus rendszerint együtt fordul elő, hiszen az egyik csoport önkényes előnyben részesítése a másik csoport hátrányos kezelését kell hogy jelentse. Egyúttal az is megállapítható, hogy a *negatív előítéletek gyakoribbak*, mint a pozitívak, ugyanis lélektanilag kényelmesebb és könnyebb a tagadó elvek érvényesítése a megismerésben, az érzelmekben és a cselekvésben, mint a kedvezés gesztusainak vállalása.

A csoportközi előítéletek mindig magukban rejtik a megkülönböztetést. A megkülönböztetésből előnyösen kikerült csoportok, helyzetüket védelmezendő, további előítéleteket termelnek az egyenlőtlen helyzet igazolására, melyeket ideológiák útján igyekeznek a hátrányos helyzetűekkel elfogadtatni. (Ideológia alatt a szó eredeti, *Marx* által *A német ideológiában* használt értelmét értjük.) A keletkező csoportközi – faji, nemzeti, vallási, nemzedéki, regionális stb. – előítéletek pszichológiailag reális, de társadalmilag illuzórikus konfliktusok képében leplezik vagy torzítják a társadalmi vagy társadalmak közötti valóságos érdekkonfliktusokat. Társadalmi gyakorlatba való

beszivárgásuk az irracionalitást az uralkodó racionalitás álarcában tartós „tudáselemmé” teheti.

A csoportközi előítéletek másik válfaja az előző típustól nem teljesen független ugyan, de elvileg más jellegű csoportképződés talaján jön létre. Míg az előző esetben említett csoportok esetében a tagsági kategóriák (bórszín, nemzeti, vallási, regionális, nemzedéki stb. hovatartozás) közvetlenül adóttak, a másik válfajnál a személy eldöntheti, hogy részt vegyen-e az adott csoportban, vagy sem. Ez esetben az előítéletek nagymértékben függenek az adott csoportokban kötelezőnek tekintett gondolkodási mintáktól. *Karl Mannheim* hívta föl a figyelmet arra, hogy „az ember általában a politikai életben sokkal élesebb a közelebbi, mint a távoli ellenféllel szemben, mert sokkal közvetlenebb a kísértés átsiklani annak világlátásába, ezért ez ellen a belső kísértés ellen fel kell vértéznie magát”. Az ellenfél leegyszerűsített, előítéletes megítélése rendszerint együtt jár a saját politikai csoport felmagasztalásával, mely a gőg, a csalhatatlanságérzet formáját öltheti.

* * *

Nem azonos az előítéletességgel, de a politikai ítéletalkotást hasonló rugalmatlansággal és doktrinerséggel ruházhatja föl a társadalomra vonatkozó tudás megszerzésének néhány tipikus hibája is. Ezek sorában említhetjük meg az egyensúlyelvű gondolkodást, az oktlajdonítási leegyszerűsítést, valamint az illuzórikus valószínűsítést.

Az *egyensúlyelvű gondolkodás* kiindulópontja a politikai „saját csoport”. Minden más személy és csoport értékelése a saját csoporthoz való viszony észlelése függvényében alakul. A saját csoporttal szövetségesi, hasonlósági viszonyban álló egységek értékelése automatikusan pozitív. A saját csoporttal ellenséges, különbözőséget rejtő viszonyban álló egységek értékelése negatív. A pozitívan értékelt egységekkel pozitív kapcsolatot tartó egységek értékelése szintén pozitív. A pozitívan értékelt egységgel negatív kapcsolatot tartó egységek értékelése negatív. A negatívan értékelt egységekkel negatív kapcsolatot fenntartó egységek értékelése viszont pozitív. Ez a ki-egyensúlyozott séma nyomban felborul, mihelyt azt tapasztaljuk, hogy barátunk barátja hozzánk ellenségesen viszonyul, ellenségünkkel barátkozni hajlamos, illetve ellenségünk ellensége hozzánk is ellenségesen viszonyul.

A tapasztalt ellentmondás fenti eseteiben a csoport a következő választás elé kerül: vagy nem vesz tudomást az egyensúlyi helyzetet megzavaró körülményekről s látásmódját – a körülmények komplexitásának tudomásulvételével – gazdagítva árnyal és differenciál, vagy pedig a helyzet valamelyik elemének értékelését megváltoztatja, hogy a pszichológiailag kényelmes (ámde politikailag nem feltétlenül előnyös) egyensúlyi helyzet helyreálljon. Szektás politikai erők más politikai erőkkel kialakított viszonyaira általában az egyensúlyelvi észlelési stratégia jellemző, az az érvelés, miszerint „aki nincs velünk, az ellenünk van”.

Az egyensúlyelvű észlelés a külpolitikai viszonyok rugalmas megközelítését is megbéníthatja. *Juhász Gyula* nagyszerű feldolgozásából² megtudhatjuk, hogy a második világháború vége felé járván, az angolszász hatalmakkal alkudozó magyar kormány képtelen volt átlátni, hogy a magához hasonlóknak észlelt (azaz kapitalista alapokon álló) angolszász hatalmak miként képesek szövetséget fenntartani a különbözőnek észlelt (azaz *szocialista alapokon* álló) *Szovjetunióval*. *Mire a magyar kormány* belátta, hogy az egyensúlyi helyzet nem úgy fog helyreállni, hogy az angolszász hatalmak felbontják a szövetséget az általa negatívan értékelt Szovjetunióval, hanem az egyensúly helyreállításának az a módja, hogy át kell értékelnie a Szovjetunióhoz

² Juhász Gyula: Magyar brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

fűződő kapcsolatát és fegyverszünetet kell vele kötnie (ami az eredeti negatív viszonyok pozitívrá fordítását jelenti), addigra végzetesen késő lett.

Ismeretlen elemek megítélésekor lép működésbe az „összhangelv”. Ez esetben az illető elem mibenlétére ismert kapcsolatai alapján következtetünk, sokszor tévesen. (Ez „a madarat tolláról...” logika.) Amennyiben az előbbi ismeretlen elemet általunk pozitívan értékelt tényezőkkel látjuk kapcsolatban, akkor annak értékelése automatikusan pozitív lesz. Amennyiben a szóban forgó elem általunk negatívan értékelt tényezőkkel látszik kapcsolatot tartani, értékelése automatikusan negatív lesz. Ha viszont az új elem az általunk pozitívan értékelt tényezőkkel negatív kapcsolatot tart fenn, akkor mi sem fogjuk kedvelni, miként automatikusan megkedveljük, ha azt látjuk, hogy általunk negatívan értékelt tényezőkhez ellenségesen viszonyul. Ez a felületes ítékezés sok, a későbbiekben elvetélt koalíciót hozott létre már.

Előítéletességhez hasonlító megismerés a *leegyszerűsítő oktulajdonítás*. Az okok keresése eleve magában rejti a leegyszerűsítés veszélyét, hiszen sokszor okságról nem is beszélhetünk, hiszen az adott esemény véletlenszerűen következett be, vagy együtt járt egy másik folyamattal. A jelenségek a valóságban sokféle ok együttes hatására következnek be. A mindenáron való okkeresés, valamint az oki sokféleséggel szemben tanúsított türelmetlenség együttesen a *döntő* ok előszeretében nyilvánul meg. Az észlelt döntő okoknak ez esetben négy típusa van: külső tartós ok (szövetséges, ellenfél); külső ideiglenes ok (szerencse, pech); belső tartós ok (hatalom, gyengeség); belső ideiglenes ok (összetartás, széthúzás). Sikerek esetében a belső okok tulajdonítása a jellemző (ez a saját csoportra nézve kedvező), kudarcok esetében viszont inkább a külső okok tulajdonítása a gyakoribb (ez a felelősség elhárítása miatt fontos). Kudarcok esetében jól látható, hogy az oktulajdonítás mennyire épít előítéletekre, erre példa az egyéni vagy kollektív bűnbakok állítása.

Az előítéletességhez hasonló merev gondolkodási mechanizmus alakulhat ki a tettet követő utólagos értékeléskor. Mivel a csoport vagy személy önmagát pozitívan értékeli, az általa elkövetett tett (ami okozati, vagyis pozitív viszonyt jelent az elkövető vonatkozásában) automatikusan pozitív értékelésre hajlamos akkor is, ha a tett végül elhibázottnak bizonyul. Az öngazolás azután hibás körhöz vezet. Az eredeti, helytelen tett védelmében további hibás döntések sorozata következik (erre példa lehet az amerikaiak teljes csődbe torkolló eszkalációs stratégiája a vietnami háborúban).

Végül megemlíthetjük a csoportelkötelezettségből fakadó *torz valószínűsítő eljárásokat*, ami a saját csoportra nézve kedvező események bekövetkezésének valószínűségét eltúlozza és a kedvezőtlen események beteljesedését lebecsüli, optimizmus címén ily módon tág teret engedve az illúzióknak. Hasonló – csak ellenkező előjelű -torzító ítéletek születnek az ellenséges csoportokkal kapcsolatos pozitív és negatív hatású események becslésére. A torz valószínűségbecslés „ismereti” alapjait valójában előítéletek alkotják.

A marxista-leninista társadalomelmélet történelmi és dialektikus módszerének alkalmazása esetén nem érvényesülhetnek előítéletek, valamint az előítéleteknek táptalajul szolgáló egyéb „tudásszervező” mechanizmusok. Tudnunk kell azonban azt is, hogy a konkrét helyzet konkrét elemzésének követelménye nem érvényesül automatikusan és hibátlanul. Az elméleti elemzés fogyatékoságai – akár a visszacsatolás hiánya vagy a hibás értékítéletek, akár a szubjektivizmus stb. – miatt elvileg sosem zárható ki az előítéletes jellegű megismerés kialakulása és esetenkénti újratermelődése.

A mindennapi életben bizonyos fokig szükségszerűen jelentkező előítéletképződés ellen küzdenünk kell. Az előítéletes gondolkodás ellensúlya csak a reális ítélőképesség.

ség lehet. Ezért az iskolai képzés-nevelés, a tudományok eredményeinek közvetítése, a tömegkommunikációs ráhatás és a politikai tájékoztatás felelőssége fokozott, hiszen tevékenységük egyszersmind lehetőség is a társadalmi tények és folyamatok, a valódi összefüggések megismertetésére, az önismeretre. De az ismeretek puszta közlése, passzív befogadása nem válthatja ki a várt hatást az emberek gondolkodásmódjában. Minél nagyobb terünk van a társadalmi gyakorlat színterein ítélőképességünk érvényesítésére és kontrolljára, az alkotó vitákra, a gyors és hatásos korrekciókra, annál kevésbé kell tartanunk az előítéletek kártevéseitől.

Csepeli György